

Research Article

Allamah Tabatabai's Principles in Choosing Similar Verses as in the Interpretation of the First Hundred Verses of Surah Al-Baqarah

Mohammad Mostafaei^{1*}, Ahmad Rabbanikhah², Fatemeh Shahrabadi³

Abstract

In the view of Allamah Tabatabai, the interpretation of the Qur'an to the Qur'an, which is derived from the interpretive biography of religious leaders, is the most accurate way to reach the concepts and purposes of the Qur'an. Applying this method requires an appropriate mechanism and attention to scientific principles and observance of principles and rules for selecting homogeneous verses in description and interpretation.

In this study, focusing on the first hundred verses of Surah Al-Baqarah in the interpretation of Al-Mizana through text analysis, the relationship between the verses and their counterparts has been studied. The findings of the present study show that Allameh quotes similar verses for 34 verses within the first hundred verses of Surah Al-Baqarah. In total, ten bases for selecting similar verses were obtained by Allameh in the scope of research. Among these, the use of the three bases of "verbal-conceptual similarity of one word", "verbal-conceptual similarity of more than one word" and "authority of Gharr verses" are the most frequent, respectively.

Keywords: Quran-to-Quran Interpretation, Al-Mizan Interpretation, Verbal-Conceptual Similarity, Ghorar Verses

1. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran

2. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Payam Noor University

3. Master of Quran and Hadith Sciences, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran

Correspondence Author: Mohammad Mostafaei

Email: m.mostafaei@hsu.ac.ir

DOI: 10.30495/QSF.2022.1961367.2887

Receive Date: 22.06.2022

Accept Date: 01.09.2022

مبانی علامه طباطبایی در انتخاب آیات نظیر در تفسیر صد آیه نخست سوره بقره

محمد مصطفائی^{۱*}، احمد ربانی خواه^۲، فاطمه شهرآبادی^۳

چکیده

تفسیر قرآن به قرآن، که برآمده از سیره تفسیری پیشوایان دین است، در نگاه علامه طباطبایی دقیق‌ترین راه رسیدن به مفاهیم و مقاصد قرآنی است. به کار بستن این شیوه، نیازمند سازوکار مناسب و توجه به مبانی علمی و رعایت اصول و قواعدی برای انتخاب آیات همگون در شرح و تفسیر است. در این پژوهش با تمرکز بر صد آیه نخست سوره بقره در تفسیر *المیزان* از رهگذر تحلیل متن، به بررسی روابط میان آیات با نظایرشان پرداخته شده است. یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که علامه برای ۳۴ آیه در محدوده صد آیه نخست سوره بقره، آیات نظیر می‌آورد. در مجموع، ده مبنا برای انتخاب آیات نظیر از سوی علامه در محدوده تحقیق به دست آمد. از این میان، استفاده از سه مبنا "مشابهت لفظی - مفهومی تکواژه‌ای"، "مشابهت لفظی - مفهومی بیش از یک واژه" و "مرجعیت آیات غرر" به ترتیب بیشترین فراوانی را دارد.

واژگان کلیدی: تفسیر قرآن به قرآن، تفسیر المیزان، مشابهت لفظی - مفهومی، آیات غرر

۱. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران

۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه پیام نور

۳. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران

ایمیل: m.mostafaei@hsu.ac.ir

نویسنده مسئول: محمد مصطفائی

مقدمه و بیان مسئله

روش تفسیری قرآن به قرآن از جمله روش‌های مهم تفسیری است که در آن معانی آیات قرآن به کمک آیات نظیر که موضوع و محتوای آن‌ها تقریباً شبیه و نزدیک به هم است، به دست می‌آید. به باور علامه طباطبایی این روش تفسیری، شیوه پیشوایان معصوم (علیه‌السلام) است و سابقه‌ای طولانی دارد. (طباطبائی، ۱۳۹۰ق: ۱۲/۱-۱۱). چنان‌که امیر مؤمنان در توصیف آیات قرآن می‌فرماید: «... يَنْطِقُ بَعْضُهُ بِبَعْضٍ وَ يَشْهَدُ بَعْضُهُ عَلَى بَعْضٍ...» (نهج البلاغه، خطبه ۱۳۳)

از مسائل جدی در روش تفسیر قرآن به قرآن، تعیین محدوده‌ی ارتباط میان آیات است که نیازمند اصول و قواعدی است تا این روش تفسیری را در حد مقبولی از حالت سلیقه‌ای خارج کند؛ زیرا برخی پژوهشگران انتخاب آیات نظیر را بر پایه اشراف و حضور ذهن مفسر می‌دانند. (نک: ایزدی مبارکه، ۱۳۸۹، ص ۳۱)

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان که از برجسته‌ترین تفاسیر قرآن است، با بهره‌گیری از روش تفسیری قرآن به قرآن و توجه به آیات همگون و نظیر، در برقراری پیوند میان آیات خوش درخشیده است. متأسفانه چنانکه برخی محققان هم اشاره کرده‌اند، علامه به‌طور واضح و منقح به راه‌های دست‌یابی به آیات نظیر تصریح نکرده است، حال آنکه این موضوع در تفسیر قرآن به قرآن از اهمیت بسزایی برخوردار است (ایزدی مبارکه، ۱۳۸۵). از این‌رو پژوهش حاضر می‌کوشد با بررسی مبانی و پیش‌فرضهای علامه طباطبایی در انتخاب آیات نظیر، برای علاقه‌مندان به این روش تفسیری که لزوماً اشراف و تسلطی به آیات قرآن ندارند، الگویی در چگونگی انتخاب آیات متحد‌الموضوع ارائه دهد و گامی در جهت روشمند کردن هر چه بیشتر تفسیر قرآن به قرآن برداشته باشد. به دلیل وسعت کار و افزایش دقت بحث، دامنه تحقیق به صد آیه نخست سوره بقره از تفسیر المیزان محدود شد.

پیشینه تحقیق

در ارتباط با تفسیر المیزان کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقالات فراوانی در دست است. پاره‌ای از این پژوهش‌ها به تبیین روش تفسیری علامه اختصاص دارد،^۱ اما کمتر نوشته‌ای را می‌توان سراغ گرفت که به صورت ویژه به موضوع آیات نظیر و مبانی علامه در انتخاب آن پرداخته باشد. برخی از پژوهش‌هایی که به صورت کلی به چگونگی پیوند آیات در نگاه تفسیری علامه طباطبایی پرداخته به قرار زیر است:

۱- برای نمونه می‌توان به کتاب روش علامه طباطبایی در تفسیر المیزان نوشته علی الاوسی، ترجمه سید حسین میرجلیلی؛ روش تفسیر قرآن به قرآن از دیدگاه علامه طباطبایی اثر محمدحسن وکیلی و پایان‌نامه کارشناسی ارشد «مبانی روش‌شناسی تفسیر قرآن به قرآن اجتهادی در المیزان» نوشته علی محمد سوزی (دانشکده علوم و حدیث، ۱۳۹۱) اشاره کرد.

ایزدی مبارکہ (۱۳۸۵) در «مبانی روش تفسیر قرآن به قرآن و نمودهای بهره‌وری از آن در بینش علامه طباطبائی» از آیات مجمل و مبین، محکم و متشابه، عام و خاص، مطلق و مقید و ملاکهای رفع تعارض بدوی میان آیات، ارائه تصویری کامل و روشن از قصه های قرآن و وجوه معنوی متعدد واژگان به عنوان نمودهایی از روش تفسیر قرآن به قرآن یاد کرده است. امیر رضا اشرفی (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان «پیوستگی آیات قرآن و نقش آن در تفسیر از نظر علامه طباطبائی» به انواع پیوستگی معنایی آیات قرآن از جمله: سیاق، پیوند آیات محکم و متشابه، پیوند غرر آیات با دیگر آیات، پیوند زاینده میان آیات و پیوند معنایی واژگان قرآن پرداخته است. دو پژوهش فوق الذکر، به کل تفسیر المیزان نظر دارند در حالی که تحقیق حاضر تنها به بررسی آیات نظیر در صد آیه نخست سوره بقره می پردازد و از این جهت، موضوع با دقت و تمرکز بیشتری واکاوی شده و از تکرار مکررات پرهیز شده است.

مصلاهی پور (۱۳۸۹) در مقاله ای با عنوان «چگونگی یافتن نظایر آیات در روش تفسیر قرآن به قرآن» (چاپ شده در کتاب گفتارهایی در باب قرآن، فقه، فلسفه؛ به اهتمام ایزدی مبارکه) انواع آیات نظیر را در دو گونه لفظی و معنوی تقسیم می کند؛ در گونه لفظی به اشتراک دو آیه در الفاظ و عبارات اشاره می کند و در گونه معنوی به یکسانی مفهوم، یکسانی مصداق و یکسانی ترکیب (اسلوب) می پردازد. نویسنده از دیدگاه کلی تفسیر قرآن به قرآن این موضوع را طرح کرده و تأکیدی بر دیدگاه علامه طباطبائی ندارد.

شمس اشراق و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله ای با عنوان «گونه شناسی آیات نظیر در تفسیر المیزان با محوریت موضوع شفاعت در سوره البقره» عینا مطالب مربوط به انواع آیات نظیر را از مقاله فوق اقتباس کرده و چیزی به آن نیفزوده اند. چنانکه پیداست موضوع این مقاله به شفاعت در سوره مبارک بقره اختصاص دارد و به دیگر آیات نظیر نمی پردازد.

پژوهش حاضر با طرح این پرسش که مبانی مؤثر بر انتخاب آیات نظیر در تفسیر صد آیه نخست سوره بقره در تفسیر المیزان کدام است؟ تلاش می کند به روش توصیفی - تحلیلی، پاسخ این پرسش را بیابد. فرایند کار چنین است که پس از گردآوری آیات نظیر ذیل هر آیه، دیدگاه تفسیری علامه در پیوند میان آیات، تحلیل و مبنای انتخاب آیات نظیر از سوی علامه استنباط می شود.

جایگاه آیات نظیر در تفسیر قرآن به قرآن

ماهیت قرآن که سخن خدای حکیم است و غرض واحد هدایت انسان را در نظر دارد، موجب شده است که آیات قرآن، ناظر به یکدیگر باشند و بدون هیچ گونه اختلافی در مسیر غرض مذکور گام بردارند. علامه با استناد به آیاتی که قرآن را «نور» (نساء: ۱۷۴) و «تبیانا لکل شیء» می نامد (نحل: ۸۹) محال می داند که قرآن بیانگر خودش نبوده و در تبیین، نیازمند غیر خود باشد. وی با این اندیشه، به آیه «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا» (عنکبوت: ۶۹) نیز استناد می کند و بالاترین جهاد را تلاش در فهم کتاب خداوند می داند. (طباطبائی، ۱۳۹۰: ۱۱/۱)

"نظیر" صفت مشبهه بر وزن فعیل از ریشه «ن ظ ر» و به معنای شبیه، مانند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۱۴) و مثل است؛ زیرا هنگامی که بیننده به آنها می‌نگرد، آن دو را یکسان می‌بیند (إذا نَظَرَ إِلَيْهِمَا النَّاطِرُ رَأَاهُمَا سَوَاءً). (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۱۹/۵)

معانی اصطلاحی این واژه معادل ایزوتوپ (isotopy)؛ isos به معنای یکسان و Topos به معنای مکان یا جا و به مفهوم سطح یکسان یا هم‌سطح است. (فائمی‌نیا، ۱۳۹۳: ۲۴۵) «همگنه» یا «وجه اشتراک» (شعیری، ۱۳۸۱: ۱۳۸) قرین و مزدوج از دیگر اصطلاحات معادل نظیر است. (پاکتچی، ۱۳۸۵: ۲)

منظور از مبانی انتخاب آیات نظیر، پیش‌فرض‌هایی است که به طور مستقیم در انتخاب آیات نظیر نقش دارند.

علامه برای نخستین بار اصطلاح آیات نظیر را ضمن تعریف تفسیر قرآن به قرآن به کار می‌برد و می‌نویسد: «أن نفس القرآن بالقرآن و نستوضح معنى الآية من نظيرتها بالتدبر المندوب إليه في نفس القرآن، و نشخص المصاديق و نعرفها بالخواص التي تعطىها الآيات». (طباطبایی، ۱۳۹۰ق: ۱۱/۱) از کاربرد واژه نظیر در این تعریف به دست می‌آید که آیات نظیر با تدبر در قرآن و به منظور توضیح آیات مورد بحث استخراج می‌شوند. همچنین آیات نظیر به تعیین مصادیق و شناخت بیشتر ویژگی‌های آیات در تفسیر کمک می‌کنند.

این بیان نشان می‌دهد که آیات نظیر در نگاه علامه، تنها به آیات مشابه و همانند ناظر نیست. وی در تفسیر گاهی به آیاتی استناد می‌کند که شباهت ظاهری با آیه مورد بحث ندارد؛ از این رو در جای‌جای تفسیر از معادل‌هایی مانند آیات مؤید، آیات مانند، آیات قریب المضمون، سیاق مشترک و آیات مطابق نام می‌برد؛ به باور او، سطحی از پیوستگی و روابط معنادار در میان این آیات وجود دارد.

در واقع بی‌توجهی به آیات نظیر می‌تواند صورتی نادرست یا ناقص از موضوعات قرآنی را در ذهن مفسر به تصویر کشد. (شمس اشراق و همکاران، ۱۳۹۸، ۲۹)

ایزدی مبارکه (۱۳۸۵) نمودهای بهره‌وری از روش تفسیر قرآن به قرآن در میزان را با تصریح به این نکته که این نمودها از رهگذر استفاده علامه از آیات نظیر است، چنین برمی‌شمرد: تبیین معارف قرآنی، تبیین اجمال آیات، بیان مراد از آیات متشابه، تخصیص آیات خاص، تقييد آیات مطلق، رفع تعارض بدوی از آیات، ارائه تصویری کامل و روشن از قصه‌های قرآن، تبیین وجوه معنوی متعدد واژگان قرآن، ارزیابی روایات تفسیری و ارزیابی آرای مفسران.

سویزی و راد (۱۳۹۵) نیز در پژوهش «معناشناسی الفاظ و تعابیر قرآنی با تکیه بر روش قرآن به قرآن اجتهادی در میزان (۱)» نمونه‌هایی از استفاده علامه از آیات نظیر در تبیین الفاظ و تعابیر قرآنی ارائه داده‌اند. به عنوان مثال، ایشان نشان داده‌اند که توسعه معنایی واژگان «میزان» (حدید/ ۲۵) و «اندا» (بقره/ ۱۶۵) به ترتیب از «ترازو» به «دین» و از «بتها» به «همه انواع الهه‌های

مشرکین (بتها، ملائکہ و انسانها)» و همچنین تبیین اجمال واژه قرء (به معنای پاکی نه حیض) در آیه ۲۲۸ سوره بقره، با استناد به آیات نظیر از سوی علامه طباطبایی صورت گرفته است. به طور کلی می‌توان گفت علامه آیات نظیر را از دو منظر مشابهت‌های لفظی و موضوعی جستجو می‌کند که در ادامه، مصادیق مختلف آنها در محدوده پژوهش حاضر ارائه می‌گردد.

مبانی انتخاب آیات نظیر در صد آیه نخست سوره بقره

روش علامه چنین است که پس از دسته‌بندی آیات در سیاق‌های مختلف، به تفسیر گروهی آیات می‌پردازد. در واقع از نگاه وی، هر دسته از این آیات، موضوع یکسان و هم‌راستایی دارند. علامه صد آیه نخست سوره بقره را در ۲۰ گفتار می‌آورد و علاوه بر استناد به برخی آیات نظیر در ضمن تفسیر آیات، به مناسبت محتوای آیات، در سه جا به اعجاز، جبر و تفویض و شفاعت به صورت مبسوط می‌پردازد و با گردآوری آیات مشابه، تفسیری موضوعی از این مباحث ارائه می‌دهد. با تحلیل پیوند میان آیات نظیر از نگاه علامه، می‌توان مبانی وی در انتخاب آیات نظیر را به دست آورد؛ در ادامه، مبانی کشف شده به صورت جداگانه ارائه و بحث می‌شود.

شناخت آیه به کمک ضد

علامه با بهره‌گیری از قاعده شناخت اشیاء به کمک ضد آن، برخی آیات قرآن را تفسیر کرده است. زمانی که جمله‌ای در معنی معکوس جمله‌ای دیگر به کار رفته باشد تضاد معنایی به وجود می‌آید. (صفوی، ۱۳۷۹: ۱۳۵) علامه در تفسیر آیه دوم سوره بقره با توجه به تضاد معنایی برخی آیات، به چهار آیه نظیر اشاره کرده است.

جدول ۱. آیات نظیر آیه ۲ سوره بقره

آیه سوره بقره	آیات نظیر
ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ. (بقره/۲)	۱- خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَ عَلَىٰ سَمْعِهِمْ وَ عَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً (بقره/۷)
	۲- فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا... (بقره/۱۰)
	۳- يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَ يَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَ مَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ. (بقره/۲۶)
	۴- فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ... (صف/۵)

مسئله هدایت و اضلال که از افعال الهی است از مباحث توحیدی است که علامه در رساله افعال بدان پرداخته است. علامه با توجه به الفاظ آیات سیاق، تقوی را همان ایمان می‌داند و با اشاره به عبارت قرآنی «هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ» و «الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ» برای فهم بهتر هدایت به مفهوم متضاد آن (ضلال) می‌پردازد و دوگونه ضلال برای کفار و منافقان اشاره می‌کند: ضلال نخست باعث اوصاف خبیثه در آنها می‌شود و ضلال دوم تأکیدی بر ضلال و کوری نخست است. (طباطبایی، ۱۳۹۰ق:

(۴۴/۱) آیات ۷، ۱۰ و ۲۶ بقره و آیه ۵ سوره صف بر ضلالت ثانوی دلالت دارد. ضلالت اولیه از جانب خود فرد است اما خداوند به جهت جزای او، ضلالت ثانویه را بر او مسلط می‌کند. ضلالت ثانویه همان آثار طبیعی ضلالت اولیه است که مکانیسم آن را خداوند قرار داده است. نمونه‌های تفسیری دیگر بر مبنای قاعده شناخت مفهوم آیات با کمک ضد آن را می‌توان در تفسیر آیه ۱، ۴، ۲۴ و آیات ۲۶ و ۲۷ سوره بقره دید.

مصدق‌یابی

مصدق در فرهنگ معین به معنای «دلیل راستی سخن»، «چیزی که دلیل راستی کسی باشد» و «آنچه که منطبق بر امری گردد» آمده است. (معین، ذیل واژه مصداق) در نگاه منطقی، مصداق عبارت است از آنچه که مفهوم بر آن صدق می‌کند. مصداق می‌تواند معادل خارجی یا واقعی مفهومی در ذهن یا لغتی در زبان باشد. علامه در تفسیر آیه دوم سوره بقره افزون بر استفاده از قاعده شناخت اشیاء با کمک اضداد، از مصداق‌یابی هم بهره می‌برد. وی با استناد به آیات مناسب،^۴ به شرح و توضیح هدایت و مصادیق آن می‌پردازد.

رابطه معنایی مدنظر علامه در این بخش از تفسیر، شمول معنایی آیات است. منظور از شمول معنایی مفهومی است که یک یا چند مفهوم و مصداق دیگر را شامل می‌شود. (صفوی، ۱۳۷۹: ۹۹)

جدول ۲. آیات نظیر آیه ۲ سوره بقره

آیه سوره بقره	آیات نظیر
ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ. (بقره/۲)	۱- يَثْبُتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ فِي الْآخِرَةِ. (ابرهیم/۲۷)
	۲- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ آمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كَفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَ يَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ.) (الحديد/۲۸)
	۳- إِنْ تَنْصَرُوا لِلَّهِ يَنْصُرْكُمْ وَ يَثْبُتْ أَقْدَامَكُمْ (محمد/۷)
	۴- وَ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَ جَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا. (الأنعام/۱۲۳)

۱- در تفسیر این آیه از آیه ۲۶ سوره ص به عنوان آیه نظیر استفاده کرده است.

۲- در تفسیر این آیه از آیات ۲۵ سوره بقره و آیه ۳۵ سوره ق بهره برده است.

۳- در تفسیر این آیه به آیات ۱۹ تا ۲۲ سوره مبارکه رعد اشاره کرده است.

۴- علامه این اصطلاح را در کتاب قرآن در اسلام آورده است. (طباطبایی، ۱۳۷۳: ۵۳)

به باور علامه، متّفقین میان دو هدایت واقع شده‌اند: به واسطه هدایت نخستین متقی می‌شوند و با هدایت دوم که خداوند پس از تقوی به آنها کرامت می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق: ۴۴/۱) به مراتب بالای تقوا دست می‌یابند. هدایت نخستین هدایت فطری و برای همگان است و هدایت دوم مخصوص مؤمنان است. اگر کسانی که ایمان می‌آورند بر ایمان خود ثابت بمانند، هدایت الهی نصیب آن‌ها می‌شود و خدامحوری‌شان تثبیت می‌شود. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۵۳/۱۲)

نمونه‌های تفسیری دیگر از روش مصداق‌یابی را می‌توان در تفسیر آیه ۳، آیه ۶۲ و آیه ۳۸۱ سوره بقره دید.

مشابهت لفظی - مفهومی

یکی از معیارهای ابتدایی در کشف ارتباط معنایی آیات قرآن، پیوند واژگانی آیات و بررسی موارد کاربرد آنها در قرآن کریم است. بر این پایه، تمام واژه‌های هم‌معنا، واژه‌هایی که اشتراک لفظی یا معنوی با واژه مورد نظر دارند، در بخش پیوند واژگانی جای می‌گیرند. در این زمینه، علامه در انتخاب آیات نظیر گاهی به آیاتی استناد می‌کند که مشابهت‌های لفظی و مفهومی تک‌واژه‌ای دارند و گاهی به آیات با مشابهت‌های لفظی و مفهومی بیش از یک واژه نظر دارد. مبنای مشابهت‌یابی علامه در این محور آن است که «اگر دو داستان یا مفهوم دارای جملات مشترک و مانند آن باشند به یک موضوع واحد اشاره دارند.» (طباطبایی، ۱۳۹۰ق: ۲۶۰/۱)

مشابهت لفظی - مفهومی تک‌واژه‌ای

از جمله آیاتی که علامه از طریق مشابهت لفظی و مفهومی یک واژه با دیگر آیات به تفسیر آن پرداخته است، آیه پنجم سوره بقره است.

جدول ۳. آیات نظیر آیه ۵ سوره بقره

آیه سوره بقره	آیات نظیر
أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (بقره/۵)	فَمَنْ يَرِدِ اللَّهُ أَن يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ ... (انعام/۱۲۵)
	... مَن يُوقِ شَحِّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (حشر/۹)

دو واژه اصلی این آیه، «هُدًى» و «الْمُفْلِحُونَ» است؛ در آیه ۱۲۵ سوره انعام واژه «هدی» و در آیه ۹ سوره حشر واژه «مفلحون» آمده است. به استناد آیه ۱۲۵ سوره انعام انسان زمانی حق را می‌پذیرد که سینه‌ای گشاده و دلی نرم داشته باشد؛ هدایتی که دل را برای قبول ذکر خدا، قابل و

۱- در تفسیر این آیه از آیات ۴ سوره بقره بهره برده است.

۲- در تفسیر این آیه از آیه ۸۸ سوره انعام، آیه ۲۹ سوره فتح و ۱۷۶ سوره اعراف استفاده کرده است.

۳- در تفسیر این آیه از آیه ۴۸ سوره نساء و آیه ۳۹ بقره بهره برده است

مستعد می‌کند مراد این آیه است. (طباطبایی، ۱۳۹۰ق: ۳۴۲/۷) به همین دلیل علامه به آیه ۹ سوره حشر اشاره می‌کند که در آن واژه «المفلحون» آمده است و مشخصه آنها (مفلحون) مصون ماندن از شح نفس است که تعبیری دیگر از داشتن شرح صدر است. نمونه‌های تفسیری دیگر از مشابهت لفظی - مفهومی تک‌واژه‌ای را می‌توان در تفسیر آیات ۲۶ و ۲۷، آیه ۲، ۲۷، آیه ۳، ۳۰، آیه ۴، ۳۳، آیه ۵۴۶ و آیه ۶۹۴ مشاهده کرد.

مشابهت لفظی - مفهومی بیش از یک واژه

برای نمونه‌ای از این دست می‌توان به آیه ششم سوره بقره اشاره کرد که علامه در شرح و تفسیر آن به آیه دهم سوره یس می‌پردازد و این دو آیه مجموعاً هفت واژه مشترک دارند.

جدول ۴. آیه نظیر آیه ۶ سوره بقره

آیه نظیر	آیه سوره بقره
انَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَا يُؤْمِنُونَ (یس ۱۰/)	لَمْ تَنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (بقره/۶)

برای تعیین مصداق «الذین کفروا» که انذار و عدم انذار برای آنها تفاوتی ندارد، علامه با بهره‌گیری از آیه ۱۰ سوره یس که سوره‌ای مکی است نتیجه می‌گیرد که منظور از «الذین کفروا» در سوره مدنی بقره، کفار مکه در آغاز بعثت پیامبر اکرم (ص) هستند که در دشمنی با دین خدا بسیار لجباعت داشتند. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ۵۲/۱) از نمونه‌های تفسیری دیگر این بخش می‌توان به تفسیر آیه ۵۱، آیه ۷، آیه ۸، آیه ۹۳ و آیه ۹۴ در تفسیر المیزان اشاره کرد.

- ۱- در تفسیر این آیات از آیات ۱۹ تا ۲۱ سوره رعد بهره برده است.
- ۲- در تفسیر این آیه از آیه ۴۵ سوره شوری استفاده کرده است.
- ۳- در تفسیر این آیه از آیات ۶۹ اعراف، ۱۴ یونس و ۶۲ نمل بهره برده است.
- ۴- در تفسیر این آیه به آیه ۳۴ بقره اشاره کرده است.
- ۵- در تفسیر این آیه از آیه ۱۱۰ کهف استفاده کرده است.
- ۶- در تفسیر این آیه به آیات ۱۹ آل عمران و ۶۴ عنکبوت پرداخته است.
- ۷- این آیه با کمک آیه ۱۴۲ اعراف تفسیر شده است.
- ۸- در تفسیر این آیه به آیه ۲۴ حشر اشاره شده است و در دو آیه مجموعاً سه بار لفظ «بارئ» از اسماء حسناى خداوند بیان شده است.
- ۹- این آیه با کمک آیه ۱۷۱ سوره اعراف شرح شده است و در این دو آیه مشابهت لفظی - مفهومی ۵ واژه به چشم می‌خورد.
- ۱۰- این آیه با کمک آیه ۶ جمعه تفسیر شده است و مخاطب هر دو آیه یهودیانند.

مشابہت مفہومی (هم معنایی)

هم معنایی در اصطلاح به مفهوم یکسانی معنا است که در پژوهش‌های زبانی با عنوان ترداف شناخته می‌شود. به باور پالم، هم معنایی واقعی در میان واژه‌ها وجود ندارد و هیچ دو واژه‌ای دقیقاً با هم، معنای یکسانی ندارند. (پالم، ۱۳۶۶: ۱۰۷) ممکن است برخی واژه‌های هم معنای در محیط خاصی به جای یکدیگر به کار روند که این امر به بافت جمله بستگی دارد. علامه در تفسیر آیه ۲۴ به آیات هم معنای آن ارجاع می‌دهد.

جدول ۵. آیات نظیر آیه ۲۴ سوره بقره

سوره بقره	آیات نظیر
فَإِنْ لَّمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ (بقره/۲۴)	فِي الْحَمِيمِ ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ (غافر/۷۲) نَارُ اللَّهِ الْمَوْقُودَةُ (همزه/۶) الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأُفُودَةِ (همزه/۷) (مشابہت لفظی - مفہومی) إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ (انبیاء/۹۸)

علامه در تفسیر آیه ۲۴ به واژه کلیدی و مهم «وقود» توجه می‌کند و به تحلیل مفهوم آن می‌پردازد. در این آیه تصریح شده که آدمیان آتش‌گیرانه دوزخ‌اند و خود باید در آن بسوزند؛ به دیگر سخن، انسان‌ها هم آتش‌گیرانه‌اند و هم هیزم آن. (طباطبایی، ۱۳۹۰ق: ۸۹/۱) این مفهوم در سوره غافر با فعل «یسجرون» به مفهوم «تهییج النار»^۱ (راغب، ۱۴۱۲ق: ۳۹۷) آمده است. به استناد آیات سوره همزه آتش جهنم، جسمانی و باطنی است و عبارت قرآن که می‌فرماید: «تَطَّلِعُ عَلَى الْأُفُودَةِ» (سر برآوردن آتش از درون آدمی و تسلط آن بر قلوب) نشان می‌دهد که آتش دوزخ، باطن آدمی را همانند ظاهرش می‌سوزاند، برخلاف آتش دنیا که تنها ظاهر را می‌سوزاند. (طباطبایی، ۱۳۹۰ق: ۳۶۰/۲۰) همچنین علامه برای روشن شدن مفهوم «الحجارة» در آیه ۲۴ سوره بقره به آیه ۹۸ انبیاء استناد می‌کند. در این آیه واژه حصب آمده که هم معنای وقود است و در نتیجه مراد از حجاره، بتهایی هستند که معبود کافران بوده‌اند. از نمونه‌های تفسیری دیگری که علامه با نگاه به مشابہت مفہومی به تحلیل آیات می‌پردازد آیه ۲۹ و آیه ۳۸۸ است.

۱- افروختن آتش.

۲- در تفسیر این آیه از آیه ۱۳ سوره جائیه استفاده کرده است.

۳- در تفسیر این آیه از آیه ۵ سوره فصلت بهره برده است.

مشابهت داستانی

در برخی آیات قرآن داستان‌های مشابهی وجود دارد که در سوره‌های مختلف بازگو شده است. این بازگویی لزوماً به مفهوم تکرار کامل داستان نیست، بلکه در آیاتی از یک سوره، داستانی مطرح می‌شود و جزئیات و مباحث تکمیلی آن در سوره‌های دیگر بیان می‌شود. برای نمونه داستان حضرت آدم و حوا در بهشت و فریفته شدن ایشان توسط شیطان و در نهایت هبوط به زمین که در آیات ۳۵ تا ۳۹ بقره آمده است، در دیگر سوره‌ها نیز به آن پرداخته شده است.

جدول ۶. آیات نظیر آیات ۳۵ تا ۳۹ سوره بقره

سوره بقره	آیات نظیر
و قُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُكَ الْجَنَّةَ فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ (۱۹) فَوَسَّوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُورِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوَائِهِمَا وَقَالَ مَا نَهَاكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَتَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ (۲۰) وَ قَاسَمَهُمَا إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ (۲۱) فَذَلَّاهُمَا بِغُرُورٍ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوَائِهِمَا وَ طَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَ نَادَاهُمَا رَبُّهُمَا أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكَ الشَّجَرَةِ وَ أَقَلُّ لَكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ (۲۲) قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَ إِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَ تَرْحَمْنَا لَنَكُونُنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ (۲۳) قَالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَ مَتَاعٌ إِلَى حِينٍ (۲۴)	سوره اعراف: آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُكَ الْجَنَّةَ فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا وَ لَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ (۱۹) فَوَسَّوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُورِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوَائِهِمَا وَقَالَ مَا نَهَاكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَتَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ (۲۰) وَ قَاسَمَهُمَا إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ (۲۱) فَذَلَّاهُمَا بِغُرُورٍ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوَائِهِمَا وَ طَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَ نَادَاهُمَا رَبُّهُمَا أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكَ الشَّجَرَةِ وَ أَقَلُّ لَكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ (۲۲) قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَ إِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَ تَرْحَمْنَا لَنَكُونُنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ (۲۳) قَالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَ مَتَاعٌ إِلَى حِينٍ (۲۴)
سوره طه: وَ لَقَدْ عَاهَدْنَا إِلَى آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَنَسَى وَ لَمْ يَجِدْ لَهُ عَزْمًا (۱۱۵) وَ إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى (۱۱۶) فَقُلْنَا يَا آدَمُ إِنَّ هَذَا عَدُوٌّ لَكَ وَ لِرِزْقِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكَ مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَى (۱۱۷) إِنْ لَكَ إِلَّا تَجَوُّعٌ فِيهَا وَ لَا تَعْرِى (۱۱۸) وَ أَتَىكَ لَا تَظْمَأُ فِيهَا وَ لَا تَصْحَى (۱۱۹) فَوَسَّوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَ مُلْكٍ لَا يَبْلَى (۱۲۰) فَأَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتْ لَهُمَا سَوَائِهِمَا وَ طَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَ عَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى (۱۲۱) ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَ هَدَى (۱۲۲) قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ فِيمَا يَأْتِيَنَّكُمْ مِّنِّي هُدًى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَ لَا يَشْقَى (۱۲۳) وَ مَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَ نَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى (۱۲۴) قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَ قَدْ كُنْتُ بَصِيرًا (۱۲۵) قَالَ كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيتَهَا وَ كَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنْسَى (طه/۱۲۶)	سوره طه: وَ لَقَدْ عَاهَدْنَا إِلَى آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَنَسَى وَ لَمْ يَجِدْ لَهُ عَزْمًا (۱۱۵) وَ إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى (۱۱۶) فَقُلْنَا يَا آدَمُ إِنَّ هَذَا عَدُوٌّ لَكَ وَ لِرِزْقِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكَ مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَى (۱۱۷) إِنْ لَكَ إِلَّا تَجَوُّعٌ فِيهَا وَ لَا تَعْرِى (۱۱۸) وَ أَتَىكَ لَا تَظْمَأُ فِيهَا وَ لَا تَصْحَى (۱۱۹) فَوَسَّوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَ مُلْكٍ لَا يَبْلَى (۱۲۰) فَأَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتْ لَهُمَا سَوَائِهِمَا وَ طَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَ عَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى (۱۲۱) ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَ هَدَى (۱۲۲) قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ فِيمَا يَأْتِيَنَّكُمْ مِّنِّي هُدًى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَ لَا يَشْقَى (۱۲۳) وَ مَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَ نَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى (۱۲۴) قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَ قَدْ كُنْتُ بَصِيرًا (۱۲۵) قَالَ كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيتَهَا وَ كَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنْسَى (طه/۱۲۶)

داستان سکنی گزیدن آدم و همسرش در بهشت، فریفته شدن ایشان توسط شیطان و هبوط آنها به زمین در سه جای قرآن آمده است: سوره بقره، سوره اعراف و سوره طه. علامه با استفاده از مشابہت داستانی موجود در این سه دسته آیات، تصویر کامل تری از این رویداد به دست می‌دهد.

مشابہت موضوعی

جدول ۷. آیات نظیر آیه ۷۴ سوره بقره

سورہ بقرہ	آیات نظیر
ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبَكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشْقُقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (بقره/۷۴)	تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا (اسرا/۴۴)
	وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَ اللَّهِ بَلْ لَمْ يَكُنْ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ لَهُ قَانِتُونَ (بقره/۱۱۶)
	وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ وَهُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ وَهُوَ شَدِيدُ الْمِحَالِ (رعد/۱۳)
	وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظِلَالَهُمْ بِالْعُدُوِّ وَالْأَصَالِ (رعد/۱۵)

موضوع آیه ۷۴، خشیت و تسبیح جمادات در برابر قلبهای سخت کافران است. علامه فروافتادن سنگها را مستند به عوامل طبیعی (زلزله و جاری شدن آب) می‌داند، اما چون همه اسباب به سوی خدا برمی‌گردند، در واقع سنگها به طور تکوینی امر خدا را می‌فهمند و آگاهانه از ترس او فرو می‌افتند. (طباطبایی، ۳۹۰ ق: ۲۰۳/۱) علامه با استناد به چهار آیه نظیر که در آنها از تسبیح همه اشیاء، فرمانبری تکوینی همه موجودات عالم، تسبیح رعد و سجده سایه موجودات سخن رفته است، برای خشیت تکوینی سنگها شاهد می‌آورد. افزون بر این، علامه در تفسیر آیه ۲۳ سوره بقره با عنایت به اختلاف مرجع ضمیر هاء در واژه «مثله»، آیات ۸۸ سوره اسرا و ۱۳ سوره هود و یا آیه ۱۶ سوره یونس را به عنوان نظیر این آیه می‌آورد. همچنین در تفسیر آیه ۲۸ بقره از مشابہت موضوعی میان آیات بهره برده است.^۱

مرجعیت آیات غرر

آیات غرر، آیات ممتاز بیانی و محتوایی قرآن در یک موضوع هستند که در تعریفی جامع‌تر بدین صورت معرفی شده‌اند: «عبارت‌های تام قرآنی که در موضوع خود در مجموع محکمت قرآنی از برجستگی خاص بیانی و محتوایی برخوردارند و در تبیین موضوع و پاسخگویی به مسائل آن منحصر

۱- در تفسیر این آیه از آیات ۷ تا ۱۱ سجده، آیه ۱۴ مومنون، آیه ۵۵ طه، آیه ۹ مریم، آیه ۱۳ بروج، آیه ۸۲ یس و آیه ۴۰ نحل استفاده شده است.

به فرد و کارآمد باشند.» (راد، ۱۳۹۴، ص ۳۰) توجه به این آیات، که عمدتاً آیات توحیدی‌اند، یکی از اصول تفسیری صاحب‌المیزان است و علامه از این آیات در تفسیر قرآن به قرآن بهره فراوان برده است. وی در انتخاب آیات غرر ملاک‌هایی را در نظر دارد از جمله: جامعیت (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق: ۹۶/۱۲)، ظرافت بیانی (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق: ۳۷۳/۲؛ ۱۴۳/۱۲) و توحیدی بودن مضامین آیات (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق: ۳۰۷/۲؛ ۷/۱۳؛ ۱۷۸/۱۵). پیوند میان آیات مورد تفسیر و آیات غرر بیشتر از نوع رابطه معنایی است.

جدول ۸. آیات نظیر آیه ۲۸ سوره بقره

سوره بقره	آیات نظیر
كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَ كُنْتُمْ أُمَمًا نَّافِلًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (بقره/۲۸)	إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ (يس/۸۲)

علامه در تفسیر آیه ۲۸ بقره که از احیای انسان در قیامت سخن می‌گوید برای سهولت این امر از طرف خداوند به آیه ۸۲ سوره یس استناد می‌کند و می‌گوید: «خدای تعالی در ایجاد هر چیزی که اراده آن را دارد به هیچ سببی دیگر نیازمند نیست.» (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق: ۱۱۴/۱۷) به جز آیه ۲۸، علامه در تفسیر آیه ۲۴،^۱ آیه ۳۱،^۲ (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق: ۱۱۴/۱۷) آیه ۴۸ و آیه ۴۴ به آیات غرر ارجاع داده و آنها را تفسیر کرده است.

الهام گرفتن از روایات

علامه طباطبایی پیش از المیزان، تفسیر «البیان فی الموافقه بین الحدیث و القرآن» را با اهتمام به روایات تفسیری نگاشت. در نگاه تفسیری علامه، احادیث تفسیری برجای مانده از پیشوایان دین جایگاهی ویژه دارد. به باور ایشان: «وظیفه مفسر این است که در احادیث پیامبر اکرم (ص) و ائمه هدی (علیهم السلام) که در تفسیر قرآن وارد شده است دقت کند و با مرور آنها با روش ایشان آشنا شود و از روایاتی که در تفسیر آیه آمده، آنچه که موافق مضمون آیه است اخذ کند.» (طباطبایی، ۱۳۷۳: ۵۶)

علامه در تفسیر المیزان برای گزینش آیات مربوط از دانش روایی خود بهره برده و در برخی موارد به صورت مشخص با الهام گرفتن از حدیثی که در بخش روایی هم نقل کرده است، به تفسیر آیه مورد نظر می‌پردازد.

۱- در تفسیر این آیه از آیه ۳۵ ق بهره برده است.

۲- در تفسیر این آیه از آیه ۲۱ حجر استفاده کرده است.

۳- در تفسیر این آیه به آیه ۱۹ انفطار ارجاع داده است.

۴- در تفسیر این آیه از آیه ۲۴ حشر استفاده کرده است.

جدول ۹. آیات نظیر آیه ۴۶ سوره بقرہ

آیات نظیر	آیه سوره بقرہ
وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ (بقرہ/۴)	الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ (بقرہ/۴۶)

به نظر علامه واژه «ظن» در آیه ۴۶ بقره به معنای یقین است. (طباطبایی، ۱۳۹۰ق: ۱۵۲/۱) این دیدگاه به روایتی از امیرالمؤمنین در تفسیر عیاشی مستند شده است: «وَعَنْ أَبِي مَعْمَرٍ عَنْ عَلِيٍّ ع فِي قَوْلِهِ: «الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ» يَقُولُ: يُوقِنُونَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ وَالظَّنُّ مِنْهُمْ يَقِينٌ». (عیاشی، ۱۳۸۰: ۴۴/۱)

علامه با توجه به این روایت، آیه ۴ بقره را که از یقین مومنان به آخرت سخن می گوید به عنوان نظیر آیه ۴ ذکر می کند.

علامه همچنان در تفسیر آیه ۲۴، آیه ۳۴ و آیه ۱۵۴ (قمی، ۱۳۶۳: ۴۷/۱) با الهام گرفتن از روایات، آیات نظیر را انتخاب می کند و به تفسیر آیه مربوط می پردازد.

رد شبهات و خرافات

علامه در رد شبهات پیرامون مسائل قرآنی گاهی با استناد به آیات نظیر پاسخ می دهد.

جدول ۱۰. آیات نظیر آیه ۲۷ سوره بقره

آیات نظیر	آیه سوره بقره
اشاره به آیات ذر و میثاق و ارجاع نقل آنها به مواضع خود در ادامه تفسیر	الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (بقره/۲۷)

به مناسبت بحث از میثاق پیشین در آیه ۲۷ سوره بقره که از انسان گرفته شده است، علامه می گوید: بسیاری از مفسران، عهد قبلی انسان در عالم ذر را حمل بر زبان حال و اقتضای استعداد کرده اند؛ علامه با بهره گیری از آیات نظیر این برداشت را تخطئه می کند و با اشاره به آیات مربوط به عالم ذر و گرفتن میثاق از انسان بر حقیقی بودن زندگی پیشین انسان استدلال می کند. (طباطبایی، ۱۳۹۰ق: ۹۲/۱)

از دیگر نمونه ها آیه ۲۴۸ است که موضوع آن عدم تأثیر اسباب طبیعی و روابط دنیوی در رهایی از عذاب اخروی است. علامه در تفسیر این آیه، باورهای خرافی و خردگرای امت های گذشته همچون

۱- در تفسیر این آیه از آیه ۱۰۵ صافات استفاده کرده است.

۲- «وَأَنْتُمْ لَا تَجْرِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ»

دفن افراد یا اشیایی همراه با مردگان برای دفع عذاب اخروی را با کمک دسته‌ای از آیات نظیر در شش مرحله، تحلیل و رد می‌کند. (طباطبایی، ۱۳۹۰:ق: ۱/۱۵۶-۱۵۵)^۱

علامه سجده فرشتگان برای آدم (ع) در آیه ۳۴ بقره را که شبهه عبادت غیر خدا را به ذهن متبادر می‌کند، با استناد به آیه ۱۰۰ سوره یوسف سجده‌ای را که برای تحیت و گرمی‌داشت یک فرد باشد، جایز می‌داند و سجده فرشتگان را مصداق امتثال امر الهی و بزرگ‌داشت آن برمی‌شمارد. (طباطبایی، ۱۳۹۰:ق: ۱/۱۲۲)

تحلیل شخصیت عناصر داستان

داستان بنی‌اسرائیل در سوره بقره از آیه ۶۷ آغاز می‌شود و نافرمانی‌ها، لجاجت‌ها و بهانه‌های قوم بنی‌اسرائیل بیان می‌شود. علامه ضمن پرداختن به این داستان به ویژگی‌های شخصیتی بنی اسرائیل اشاره می‌کند و با شاهد آوردن از داستان‌های مشابه به نقد تفکرات و باورهای این قوم لجوج می‌پردازد. علامه تحلیل شخصیت عناصر به کار رفته در آن را با کمک آیات دیگر ارائه می‌دهد.

جدول ۱۱. آیات نظیر آیه ۶۷ سوره بقره

آیه سوره بقره	آیات نظیر
وَ إِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقْرَةً قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ (بقره/۶۷)	وَ إِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذْتَكُمْ الصَّاعِقَةَ وَ أَنْتُمْ تَنْظُرُونَ (بقره/۵۵)
	وَ جَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ (اعراف/۱۳۸)

بنی اسرائیل به دلیل غرق شدن در مادیات و داشتن روحیه استکباری، مطیع پیامبر خود نبودند، امور غیر مادی و محسوس را باور نداشتند و خدای دیدنی را طلب می‌کردند. آنها دنباله‌روی از دیگران را در غیر محسوسات فقط با وجود دلیل، موجه می‌دانستند. علامه هرچند دلیل مداری را درست می‌داند، اما دلیل اجمالی را هم می‌پذیرد؛ چرا که در غیر این صورت هر فرد باید برای به دست آوردن حکم تفصیلی هر مسئله‌ای اجتهاد کند و محال است که فردی در تمامی شؤون زندگی تخصص داشته و مجتهد باشد. (طباطبایی، ۱۳۹۰:ق: ۱/۲۰۱) علامه با این سخنان، پیروی از فرامین انبیای الهی در غیر محسوسات همچون کشتن گاو برای اطلاع از قاتل را، با وجود دلیل اجمالی، امری معقول می‌داند.

۱- وی در تفسیر این آیه از آیات ۱۶۶، ۲۵۴ و ۲۵۵ بقره، آیه ۹۴ انعام، آیه ۳، ۱۸ و ۳۰ یونس، آیه ۱۹ انفطار، آیات ۲۵ و ۲۶ صافات، آیه ۴۱ دخان، آیه ۱۸ و ۳۳ غافر، آیات ۱۰۰ و ۱۰۱ شعراء، آیه ۴ سجده، آیه ۵۱ انعام، آیه ۴۴ زمر، آیه ۲۶ تا ۲۸ انبیاء، آیه ۸۷ مریم، آیه ۸۶ زخرف، آیات ۱۰۹ و ۱۱۰ طه، آیه ۲۳ سبا و آیه ۲۶ نجم استفاده می‌کند.

نتیجہ گیری

- از پژوهش حاضر نتایجی به شرح زیر به دست آمد:
- ✓ آیات نظیر به آیاتی گفته می شود که سطحی از پیوستگی قابل اعتنا با آیات اصلی مورد تفسیر دارد.
 - ✓ منظور از مبانی انتخاب آیات نظیر، پیش فرض هایی است که به طور مستقیم در انتخاب آیات نظیر نقش ایفا می کند.
 - ✓ علامه برای ۳۴ آیه در محدوده صد آیه نخست سوره بقره، آیات نظیر می آورد.
 - ✓ با تحلیل روابط آیات اصلی و آیات نظیر در صد آیه نخست سوره بقره، برای انتخاب آیات نظیر از سوی علامه، ۱۰ مبنا به دست آمد: شناخت آیه به کمک ضد، مصداق یابی، مشابهت لفظی - مفهومی، مشابهت مفهومی (هم معنایی)، مشابهت داستانی، مشابهت موضوعی، مرجعیت آیات غرر، الهام گرفتن از روایات، رد شبهات و خرافات، تحلیل شخصیت عناصر داستانی.
 - از میان مبانی ده گانه انتخاب آیات نظیر، استفاده علامه از سه مبنای "مشابهت لفظی - مفهومی تک واژه ای"، "مشابهت لفظی - مفهومی بیش از یک واژه" و "مرجعیت آیات غرر" به ترتیب بیشترین فراوانی را دارد.

کتابنامه

- قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند.
- نهج البلاغه، محقق: صبحی صالح. چاپ اول، قم: هجرت، بی تا.
- ابن فارس، أحمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، محقق و مصحح: عبد السلام محمد هارون. قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، مصحح: جمال الدین میر دامادی، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر، ۱۴۱۴ق.
- اشرفی، امیر رضا، «پیوستگی آیات قرآن و نقش آن در تفسیر از نظر علامه طباطبایی»، قرآن شناخت سال اول، شماره ۲، ۱۳۸۷.
- انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۱ش.
- ایشانی، طاهره، نعمتی قزوینی، معصومه، «بررسی انسجام و پیوستگی در سوره صف با رویکرد زبانشناختی نقش گرا»، انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی، شماره ۲۷، ۱۳۹۲.
- ایزدی مبارکه، کامران، «مبانی روش تفسیر قرآن به قرآن و نمودهای بهره‌وری از آن در بینش علامه طباطبایی»، الهیات و حقوق اسلامی دانشگاه سیستان بهار و تابستان، شماره ۳، ۱۳۸۵.
- اوسی، علی رمضان، روش علامه طباطبایی در تفسیر میزان. چاپ اول، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۱ش.

بابایی، علی اکبر، عزیزی کیا، غلامعلی، روحانی راد، مجتبی، زیر نظر: رجبی، محمود، روش‌شناسی تفسیر قرآن، تهران: پژوهشکده حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۷۹ش.

پاکتچی، احمد، جزوه معناشناسی، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، ۱۳۸۵ش.

پالمز، فرانک، نگاهی تازه به معنی‌شناسی، مترجم: کوروش صفوی، مترجم: تهران، ۱۳۶۶ش.

دلشاد تهرانی، مصطفی، رایت درایت؛ اخلاق مدیریتی در عهدنامه مالک اشتر، چاپ اول، انتشارات دریا، ۱۳۹۰ش.

راد، علی، «مفسران معاصر امامیه و غرر قرآن؛ چیستی، رهیافتها و گونه‌ها»، پژوهش‌های قرآن و حدیث، سال چهل و هشتم، شماره اول، ۱۳۹۴.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، محقق و مصحح: صفوان عدنان داوودی، دمشق: دار القلم - الدار الشامیه، ۱۴۱۲ق.

رضایی اصفهانی، محمدعلی، منطق تفسیر قرآن، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۲ش.

سویزی، علی محمد، راد، علی، «معناشناسی الفاظ و تعابیر قرآنی با تکیه بر روش قرآن به قرآن اجتهادی در میزان (۱)»، نخستین همایش ملی واژه‌پژوهی در علوم اسلامی، یاسوج، ۱۳۹۵.

شعیری، حمیدرضا، معناشناسی نوین، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۸۱ش.

شمس اشراق، آذر دخت، خاموشی، سید مهدی، «گونه‌شناسی آیات نظیر در تفسیر میزان با محوریت موضوع شفاعت در سوره البقره»، پژوهشنامه قرآن و حدیث، دوره ۱۲، شماره ۲۴، ۱۳۹۸.

صفوی، کوروش، درآمدی بر معنی‌شناسی، چاپ اول، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ۱۳۷۹ش.

طباطبایی، سید محمدحسین، میزان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، لبنان: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ق.

----- قرآن در اسلام. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۳ش.

عبدالرئوف، حسین، «زنجیره مندی مفهومی و بافتی در گفتمان قرآنی»، فصلنامه: زیبانشناخت، مترجم: ابوالفضل حری، سال نهم، شماره ۱۹، ۱۳۸۷.

عمید زنجانی، عباسعلی، مبانی و روش‌های تفسیر قرآن، چاپ سوم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۶ش.

عیاشی، محمد بن مسعود، التفسیر (تفسیر العیاشی). چاپ اول، تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه، ۱۳۸۰ق.

قائمی نیا، علیرضا، بیولوژی نص نشانه‌شناسی و تفسیر قرآن، چاپ دوم، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۳ش.

قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، محقق و مصحح: طیب موسوی جزایری، چاپ سوم، قم: دارالکتاب، ۱۳۶۳ش.

مؤدب، سید رضا، مبانی تفسیر قرآن، قم: انتشارات دانشگاه قم، ۱۳۸۸ش.

معرفت، محمدهادی، تفسیر و مفسران، چاپ اول، قم: موسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، ۱۳۷۹ش.

نچار زادگان، فتح‌اللہ، بررسی تطبیقی مبانی تفسیر، قم: پژوهشگاه حوزه دانشگاه، ۱۳۹۱ش

COPYRIGHTS

© 2022 by the authors. Licensee Islamic Azad University Jiroft Branch. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

ارجاع: مصطفائی محمد، ربانی خواہ احمد، شہرآبادی فاطمہ، مبانی علامہ طباطبائی در انتخاب آیات نظیر در تفسیر صد آیه نخست سوره بقرہ، فصلنامہ مطالعات قرآنی، دورہ ۱۳، شمارہ ۵۰، تابستان ۱۴۰۱، صفحات ۱۳۰-۱۱۳.

